

забезпечення процесу капіталізації села не носило того всеохоплюючого значення, яке передбачало й включало вироблення сталих ментальних структур, оригінального способу мислення, притаманних суб'єктам розвинутих ринкових відносин.

Побіжно з'ясуємо особливості трансформації розумового інструментарію, пов'язані з традицією подвірного землекористування. Згідно з реформою, кожний селянин міг відтепер покінчити з усталеними родинно-господарськими узами й стати власником своєї землі. В українській історіографії існує доволі поширене переконання, що українські селяни-індивідуалісти краще пристосовувалися до ринкових умов за селян російських, які тяжіли до життя общиною. (У І. Власюк ця думка окреслена „психологічною готовністю до закріплення землі в особисту власність” [18, 118].) З такими міркуваннями важко погодитися, зважаючи на наступне. Потяг до подвірного господарювання ґрунтувався на архетипних властивостях, які формувалися десятиками поколінь і були надто мало дотичними до способу життя в ринкових відносинах. Хоча українські хлібороби суттєво відрізнялися від „уніфікативної, тоталітарної, азійської психокультури” російських хліборобів, однак, їхня вдача, „як своєрідна еклектична суміш східного, західного та американського індивідуалізму” з чітко означеними „природною безпосередністю та біопсихічною орієнтацією” [19, 217], залишалася атрибутом того ступеня суспільного прогресу, який М. Вебер визначив як „традиційний”. Його ще називають „доіндустріальним”. У будь-якому разі мова йде про соціоментальний тип, позбавлений капіталістичного принципу неподільної приватної власності, а відтак і неможливості існування як „вільних осіб”. Через те, що українські селяни не могли вільно розпоряджатися своєю працею за законами ринку, то зачислити їхню схильність до ведення подвірного господарства до ознак капіталістичної адаптації, на наш погляд, не виправдано.

Насамкінець наведемо приклад, який засвідчує той факт, що уряду П. Столипін не вдалося переконати селян у життєвій необхідності ринкових змін. 1913 року в селі Мала Михайлівка на Катеринославщині тривало виселення селян на хутори. Однак, коли одного святкового дня місцевий священник закликав у своїй проповіді „триматися разом і не роз'єднуватися” [20, 8], селяни почали масово відмовлятися від виділення з громади.

Таким чином, маємо підстави оцінювати столипінську аграрну реформу у той спосіб, що вона справді створювала умови для початку фермеризації (капіталізації) українського села, майже десятиліття реально „вела” його цим шляхом, забезпечуючи зміни, які в контексті тогочасних тенденцій суспільної еволюції можна вважати прогресивними. Відведеного історією часу не вистачило, щоб українське селянство інноваційно осмислило й адекватно сприйняло сутність приватної (ринково-капіталістичної) власності. Під час впровадження реформи на місяць воно тільки почасти, здебільшого на персоналізованому-емоційному рівні, реагувало на ті зміни, які приходили в село. Однобічно відчуючи на собі їхній вплив, селянство в цілому й надалі залишалося домодерною спільнотою з домінацією архетипів традиційного світобачення.

1. Юркова О.В. Селянське питання у працях істориків київської школи М.Грушевського // *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. – К., 1996. – Ч. 1.
2. Сулига І.Г. Земства і селянська кооперація в Правобережній Україні на початку ХХ століття // *Український селянин*. – 2002. – Вип. 5.
3. *Історія Української РСР*. – К.: АН УРСР, 1981.
4. Краснікова О.М. Роль Селянського поземельного банку в становленні індивідуальних господарств фермерського типу в роки столипінської аграрної реформи // *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. – К., 1996. – Ч. 1.
5. Якименко М.А. Приватизація землі на Україні у роки столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) // *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. – К., 1996. – Ч. 1.
6. Вовк Ю.І. Інтеграція селянських господарств у систему ринкових відносин // *Наукові праці: Зб. – Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2000. – Т. 8: Історичні науки*.
7. *Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА)*. – Ф. 1284. – Оп. 194. – Спр. 91.
8. Марочко В.І. Аграрні реформи в Україні (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.): соціально-економічний аспект // *Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. – К., 1996. – Ч. 1.
9. Маркович Д. *Краткий очерк развития кооперативов на Волыни* // *Украинская жизнь*. – 1913. – № 7-8.
10. Двойнінова О.В. Організація дрібного кредитування селянських господарств Волинської губернії кінця ХІХ – початку ХХ століття // *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. – 2001. – № 5.
11. РДІА. – Ф. 403. – Оп. 2. – Спр. 253.
12. *Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО)*. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 853.
13. ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 39.
14. *Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Сост. А. Забелин*. – К., 1887. – Ч. 1.
15. Полонська-Василенко Н. *Історія України: У 2-х т. – Т. 2: Від середини ХVІІ століття до 1923 року*. – К.: Либідь, 1993.
16. ДАЖО. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 869.
17. Якименко М.А. Діяльність Полтавського губерньського земства по реалізації переселенської політики царату в роки столипінської аграрної реформи // *Український селянин*. – 2002. – Вип. 5.
18. Власюк І.М. Особливості реалізації столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні // *Український селянин*. – 2001. – Вип. 2.
19. Донченко О.А., Романенко Ю.В. *Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення)*. – К.: Либідь, 2001.
20. РДІА. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 425.

О.В.Михайлюк

СТОЛИПІНЬКА АГРАРНА РЕФОРМА В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ РОЗСЕЛЯННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ТЕРЕНАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Історіографія столипінської реформи надзвичайно велика [1; 2]. П.А. Столипін можна назвати одним з „героїв” „перебудовної” та „пострадянської” історіографії. Інтерес до столипінських реформ пов'язаний з новим витком

„доганяючої” модернізації, яка відбувається в країнах „пострадянського простору”. Звернення до столипінського досвіду виступає в якості свого роду обгортання та виправдання сучасних перетворень у сільському господарстві чи, навпаки, їхнього неприйняття. Полеміка навколо столипінської реформи настільки політизована, що в наші дні ставлення до неї стало ледве не питанням віри: її чи приймають, чи відкидають. Можна коротко підсумувати погляди різних авторів. Одні намагаються довести, що реформи П. Столипіна були спрямовані на те, щоб покласти початок модернізації сільського господарства, агротехнологічній революції чи взагалі культурній революції на селі, котра б привела в рух населення, змінила його установки, стимулювала приватну та суспільну заповзятливість, залучала селян до загального громадянського порядку і в такий спосіб створила передумови для громадянського суспільства і справжньої національної самосвідомості, наблидила б Росію до західної моделі. Незважаючи на неминучі при такому масштабі нововведень втрати, реформа П. Столипіна поклала початок радикальним змінам у житті російського села, створила перспективи виходу з глобальної кризи, у якому знаходилося сільське господарство країни. Інші автори намагаються довести, що реформи були насильством над селянством і викликали його опір. Ефект столипінської кампанії був незначним. Селяни, які відокремилися від громади, ставши хуторянами та відрубниками, не стали класом „міцних власників” і не могли забезпечити стійкий прогрес сільського господарства. Столипінська реформа викликала розкол серед селянства, ставка влади на селян-власників неминуче вела до загострення внутрісільських суперечностей. Капіталістична модернізація, яку запропонував П. Столипін, була руйнівною і вела до пауперизації, розселення великої частини селянства тощо.

Дослідники приводять масу аргументів на користь як однієї, так і іншої точок зору. Втім, на мій погляд, вони не стільки заперечують, скільки доповнюють одне одного. Реформа П. Столипіна була спрямована на модернізацію сільського господарства, що об’єктивно означало розселення. Руйнування общини призводить до руйнації селянського способу життя, перетворення селян на фермерів, тобто на дрібну буржуазію, ліквідації селянства „як класу”, хоча й не обов’язково веде до підвищення ефективності сільського господарства. О. Кауфман – відомий економіст-аграрник ліберального напрямку, зауважував: „Дуже багато хто бачать у громаді й в общинному, мирському землеволодінні корінь усіх зол, пережитих нашим селом. Але все, що говориться проти общинного землеволодіння аніскільки не доведено” [3, 146]. Причини аграрної кризи, яку переживала Російська імперія на початку ХХ ст., були складні й різноманітні, не зводилися ні до селянського малоземелля, ні до общинного землеволодіння.

Показово, що в сучасній російській історіографії погляди дослідників розділяються приблизно порівну, а в українській історіографії переважають позитивні оцінки столипінських реформ. Відносний успіх столипінської реформи в українських губерніях дослідники пояснюють схильністю до індивідуальних форм землеволодіння. В негативному ставленні до общини, запереченні ролі общини (громади) в житті селянства України, підкреслюванні його схильностей

до індивідуалістичного землекористування капіталістичного типу сучасних вітчизняних істориків, на мій погляд, позначається як сучасне соціальне замовлення, кон’юнктура, накладання ліберальних мірок до селянського світогляду, так і, як це не парадоксально, радянська спадщина.

Автор статті ставить за мету проаналізувати Столипінську аграрну реформу в контексті резселення сільського господарства на теренах Російської імперії. Об’єкт вивчення – Столипінська аграрна реформа, предмет – розселення сільського господарства.

Свого часу в радянській історіографії затвердилося квазімарксистське розуміння природи селянства як „дрібно буржуазії”, хоча самому К. Марксу притаманне розуміння природи селянства як представника докапіталістичного укладу, традиційного суспільства, „варварства всередині цивілізації” [4, 42]. Розуміння селянства як дрібно буржуазії утвердилося ще в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед російської соціал-демократії в суперечках з народництвом і стало свого роду „символом віри”, котрий відрізняв „ортодоксальних марксистів” від народників. Своєрідним продовженням цієї традиції стало розуміння деякими сучасними українськими дослідниками селянського господарства пореформеного періоду як „фермерського” [5]. Таке визначення не можна назвати коректним. При всій їх подібності (праця на землі), селянське господарство має іншу природу, ніж фермерське. Селяни і фермери суттєво різняться між собою за світоглядом, ментальністю, способом життя. Розмежування між традиційним селянином і сучасним фермером пов’язується з відмінностями в організації, функціонуванні і самій суті сімейно-споживчого господарства і господарства ринкового, підприємницького. Фермерів можна назвати підприємцями („буржуазією”) на землі, вони втягнуті в ринкові відносини, в суспільно-політичне життя. В цій ситуації виявляється конфлікт між традиційним селянином, що обробляє землю для того, щоб прокормити родину, і землевласником, що виробляє продукцію для продажу на ринку. Фермерство й виникає внаслідок „розселення” – розорення одних (більшості дрібних натурально-споживчих господарств) та „фермеризації” – перетворення на сільськогосподарські підприємства інших [6, 16-17; 7, 71]. В цьому зв’язку набуває підстави й оцінка селянства як категорії не лише соціально-економічної, але в широкому змісті – антропологічної [8, 113].

Для господарства та суспільного життя докапіталістичних суспільств, наголошував К. Маркс, характерна єдність людської праці з її речовими передумовами. Передумови праці в доіндустріальному суспільстві створює природа, від якої людина ще не відокремилася у своєму соціальному бутті. Завдяки цьому людина традиційного суспільства опиняється в складній мережі архаїчних зв’язків, залишаючись прив’язаною у своїй суспільній сутності до землі як природної передумови своєї діяльності, до природи в цілому, і саме цим пояснюється її несаможиттєвість, її інкорпорованість до більш широкого соціального загалу – сім’ї, роду, общини, корпорації [9, 17-18].

„Модернізація” в широкому значенні слова розуміється як перехід від „традиційного” до

„сучасного” суспільства як в загальносвітовому, так і в регіональному масштабі. Теорія модернізації, котру розробляли такі видатні вчені, як К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ч. Кулі, Т. Парсонс, Р. Редфільд, У. Ростоу, Ф. Тьоніс, Ш. Ейзенштадт та ін., дає теоретичну модель семантичних і аксіологічних трансформацій свідомості й культури, соціальної організації в контексті становлення індустріального суспільства. У різних контекстах різні автори фіксували змістовне зрушення в еволюції соціальності, сполучене з формуванням премислового укладу. Е. Дюркгейм говорить про перехід від суспільства з механічною солідарністю, заснованого на недиференційованому функціонуванні індивіда всередині гомогенної архаїчної громади, до суспільства з органічною солідарністю, яке базується на поділі праці й обміні діяльністю. Ф. Тьоніс – про перехід від аграрної „спільноти”, що припускала суспільне володіння „натуральним багатством” (насамперед - землею) і регуляванню „сімейним правом”, до „суспільства”, фундаментом якого виступає приватне володіння „грошовим багатством” і фіксоване торговельне право. Аналогічно Ч. Кулі описує становлення нетрадиційного суспільства як історичне зрушення від „первинних” до „вторинних груп”, критерієм диференціації яких є історично прийнятий в них тип соціалізації особистості: в „первинних групах” соціалізація індивіда проходить у рамках родини (або ширше – сільської громади), що задає безпосередній психологічний контакт між її членами й конкретну явленість структури відносин між ними; соціалізація у „вторинних групах” є соціалізація в рамках абстрактно заданої спільності (державної, національної й т.п.), де структура відносин досягається лише умоглядно.

Розселення сільського господарства, села – об’єктивний соціально-економічний процес, який відбувається в сучасному індустріальному суспільстві, незалежно від втручання політичних структур, яке може бути дуже різним і за напрямом, і за формами, і за результатами. В усьому світі сільське господарство й селянство переживають процеси глибокої трансформації. Відбувається структурна перебудова, скрізь сільське господарство зіштовхується з ринком. Модернізація завжди хвороблива для селян. Досвід показує, що вони найчастіше стають заручниками і жертвами суспільства, яке спрямовується до міської цивілізації. Ринок і капіталізм „убиває” дрібних землевласників з їхнім специфічним способом життя і менталітетом.

Головна подія історії Росії ХХ ст., вважає А.Г. Вишневський, – загибель села [10, 11]. Та, вважається, що „загибель села” – традиційного суспільства, – це не подія, а процес, що розтягнувся більше, ніж на ціле століття. Криза в Російській імперії настає в ХІХ ст., і реформа 1861 р. кладе початок столітньому періоду активного процесу розселення, цей процес не завершився досі. Трансформація селянського суспільства є результатом не індивідуальних рішень, а тривалого соціального процесу, що задіяв колективні механізми [11, 65]. Тут важливо побачити фактори, які йдуть „згори”, і ті, котрі природно відбуваються в середині селянського суспільства. Не можна вважати історію селянства як історію тільки насильства над ним. Були періоди, коли селянське господарство, що досить

вільно розвивалося, еволюціонувало в бік природного розселення.

У суспільстві з мінімальним обсягом сукупного прибавочного продукту, яким і була Росія, на першому місці, безумовно, стояла проблема збільшення обсягу цього прибавочного продукту. Однак одночасно для пануючого класу не менш важливим було завдання утримання основної маси виробників від розорення і загибелі. Держава повинна була опікуватися селянами і захищати їх, в тому числі й від вторгнення розкладаючих впливів, руйнуючих ринкових відносин „язви пролетаріату”. Саме після реформи 1861 р., відкриваючи простір для розвитку капіталізму, царський уряд зміцнює селянську общину. Держава повинна була опікуватися тим, щоб селянин залишався землеробом. Разом із тим селянин повинен був бути не тільки землеробом, він повинен був залишатися саме селянином. Недостатньо було забезпечити його матеріальне існування, потрібно було зберегти і духовну селянську сутність [12, 216].

На початку ХХ ст. у правлячих колах Російської імперії посилюється протистояння між консервативними колами, котрі намагалися зберегти традиційне становище селянства, зберегти селянство як стан, але й законсервувати існуючі проблеми, що об’єктивно поглиблювало кризу сільського господарства, і ліберальними, котрі провадили політику модернізації сільського господарства, одночасно спрямовану на руйнацію традиційного селянського укладу. Проводячи модернізацію аграрного сектора, влада переслідувала насамперед власні інтереси. При цьому політика уряду впадала у внутрішню суперечність і в тому чи іншому випадку вела до наростання кризи в сільському господарстві. Як відзначав М. Вебер, той, хто збирається вирішувати аграрну проблему, повинен вибирати: або він відкриває шлях до соціального розшарування на селі, залишає людей голодувати і фактично створює умови для бунту; або не чіпає общини і прирікає село на застій [13, 122]. Перевагу дедалі більше набувала ліберальна тенденція. Держава довгий час опиралася на локальні світи, намагалася багато в чому штучно консервувати їх. Потім почала їх цілеспрямовано і теж штучно руйнувати адміністративними засобами. У цьому відношенні, відзначає А.А. Кауфман, уряд ішов назустріч досить поширеному в інтелігентному суспільстві погляду, котрий мав чимало прихильників і серед селянства [3, 146].

Локальні світи задовго до реформ почали руйнуватися вторгненням ринкових капіталістичних відносин. Дослідники відзначають, що община хоча й продовжувала відігравати роль хранителя справедливості й традиції, але з набагато меншим успіхом, ніж раніше, її роль та соціальні функції послабилися. Багато селян втрачало віру в общину, її роль в житті селян зменшилася. Сама община розвивалася суперечливо, в ній наростали різного роду протиріччя, общинний уклад дедалі більше руйнувався. Столипінська реформа лише прискорила ті процеси на селі, котрі і без неї проходили досить інтенсивно [14, 578-584].

Столипінська реформа активно сприяла становленню капіталізму, яке вже відбувалося в країні. Реформа була покликана зробити розчищення селянських земель від „слабких” на користь „сильних”, вирішити завдання первісного нагромадження

капіталу в селі, причому радикальними способами, прямим руйнуванням общини. Така оцінка столипінської реформи в радянській історіографії, звичайно, пов'язувалася з ленінською позицією.

Погляди інших політичних течій у російській суспільній думці замовчувалися. Проте є певні підстави говорити, що в суспільній думці Росії переважало негативне ставлення до Столипінської аграрної реформи. Столипінська програма була „революцією згори”, яку не підтримував жоден значний суспільний клас, жодна партія чи суспільна організація [15, 386]. В.В. Леонтович відзначає, що носієм ліберальної програми стала не громадськість, а бюрократія. І навіть кадети звинувачували уряд в революційному радикалізмі [12, 265-277]. Неоднозначно ставилися до реформи і в церковних колах: „Новий аграрний закон, руйнуючи общинне землекористування, наносить нашому селянству удари один згубніший іншого”, – писав, наприклад, священик М. Галкін [16, 605]. У загальнополітичній сфері невдача столипінського бонапартизму підсилювала прагнення крайньої реакції протиставити політичним реформам, що нібито не цікавлять основну масу населення країни, „консервативно-народні й національно-російські реформи”, пов'язані з підйомом рівня життя збіднілих мас [17, 164].

Консервативність селянського укладу та традиціоналізм всього суспільства Російської імперії сприяли збереженню общини. Руйнація общинних зв'язків в ході столипінської реформи мала зовнішній, кількісний характер [18, 48]. З іншого боку, наступ ринкових відносин, штучна руйнація общини державою і т. ін. викликали зворотню реакцію локальних світів в їхньому прагненні до самозбереження. Незважаючи на товарно-капіталістичну трансформацію села, підвалини традиційної аграрної економіки, породженням якої була община, зберігалися. Більше того, дослідники відзначають свого роду „общинний ренесанс” за умов зростання товарного виробництва і розвитку капіталістичних відносин [15, 457].

Т. Шанін писав, що два політики в Росії правильно зрозуміли суть революції 1905 р. – П. Столипін і В. Ленін [15, 33]. Як це не парадоксально звучить, але політика більшовиків в роки громадянської війни була свого роду продовженням „навиворіт” реформи Столипіна, зміст якої полягав у перетворенні стану селян – бази станового суспільства Росії – у два ворогуючих класи, сільську буржуазію і сільський пролетаріат. Якщо П. Столипін намагався „опертися на сильного й багатого, а не на бідного й п'яного”, то більшовики – навпаки. Саме біднота і батрацтво вважалися природними союзниками радянської влади. Політика держави була спрямована на руйнування традиційних відносин патерналізму всередині громади, роль захисниці бідноти брала на себе влада. Так само як і П. Столипін, більшовики змушені були боротися з общиною, проводячи політику „привнесення класової боротьби на село”. Всупереч цьому община не лише збереглася, але й зміцнила свої позиції. Нове суспільство було результатом масового прагнення селян повернутися до давніх ідеалів життя, відкинути ліберальні нововведення, товарно-грошові відносини і т.д. [19, 397]. Історія радянського періоду – це спроба прориву до модернізації на основі архаїчних соціальних

відносин. Зміни на селі, впроваджені радянською владою, можна розглядати не стільки як „загибель села”, тобто традиційного суспільства, а як його трансформацію, викликану процесами модернізації, спрямовану на самозбереження і пристосування до нових умов. У літературі останнього років з'явилось прагнення звести до розселення сталінську колективізацію селянських господарств на початку 30-х рр. XX ст. Вбачається, що колективні форми виробництва виступали не як засіб руйнації, а саме як засіб захисту селянства від тих складнощів, які несе селянину сучасна ринкова дійсність. І наслідком колективізації, незважаючи на її ексцеси, стала трансформація і збереження саме селянської культури. При всіх зовнішніх і поверхових змінах „ядро” селянської культури збереглося. Селянином називали класичного сільського виробника, наприклад, у XIX ст. і селянина-колгоспника радянського періоду. Колгоспник, власне, зберігав основні характерні риси селянина. А розмитий селянський тип ментальності починає проникати в інші соціальні верстви, а потім і переважати в Радянському Союзі. Риси селянської общини деякі автори небезпідставно вбачають і в колгоспах на селі, і в „трудовах колективах” в місті [20, 24-25].

Сучасні аграрні реформи, які проголошують завдання деколективізації та „оселянення”, насправді перетворюються в знаряддя подальшого і, можливо, дійсно остаточного розселення. При цьому пограбування села продовжується і навіть посилюється. Загальна „фермеризація” за сучасних умов з неминучістю означає одночасно і падіння виробництва, і соціальне розшарування, що супроводжується викиданням із сільського господарства величезної маси трудивників, котрі втрачають одночасно і землю, і роботу. У цьому сутність земельної реформи, підпорядкованої завданням первісного капіталістичного нагромадження і проведеної засобами традиційного бюрократичного радикалізму.

1. Ресит О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття: стан і перспективи розробки // Проблеми історії України XIX – початку XX століть: Зб. наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії НАН України. – К., 2000. – Вип. I.
2. Гоцуляк В.В. Новітня історіографія столипінської аграрної реформи в Україні // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2004. – Вип. 8.
3. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. Курс народного университета. – Второе дополненное издание. – М., 1918.
4. Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 7.
5. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 1.
6. Шанін Т. Понятие крестьянства // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992.
7. Редфилд Р. Крестьянство как соседство // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992.
8. Гордон А.В. Тип хозяйствования – образ жизни – личность // Крестьянство и индустриальная цивилизация. – М., 1993.
9. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1857–

- 1859 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 46. – Ч. 1.
10. Вишневатский А. „Серп и рубль”. Консервативная модернизация в СССР. – М., 1998.
11. Манора А. Конец крестьянства. Продолжение размышлений о конце крестьянства: двадцать лет спустя. Париж, 1984: Реферат // Отечественная история. – 1994. – № 2.
12. Леонтович В.В. История либерализма в России. 1762–1914. – М., 1995.
13. Кустарев А. Начало русской революции: версия Макса Вебера // Вопросы философии. – 1990. – № 8.
14. Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2-х т. – С.Пб., 1999. – Т. 1.
15. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. © 1917–1920 гг. – М., 1997.
16. Галкин М., свящ. К чему нас обязывает текущий момент // Приходской священник. – 1913. – Апрель.
17. Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: Разложение третьеступенной системы. – Л., 1988.
18. Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях „военного коммунизма”. – М., 1988.
19. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России): В 2 т. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск, 1998. – Т. 1.
20. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. Книга первая. От начала до Великой Победы. – М., 2002.

П. С. Коріненко, В. Д. Терещенко

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОГО КРЕДИТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОМІЩИЦЬКИХ ТА СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Відсутність розвиненої системи кредитного забезпечення залишається однією з серйозних перепон для розвитку аграрного сектору української економіки на сучасному етапі. Доступний кредит є необхідною умовою інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. З огляду на це, все більшого значення набуває історичний досвід, набутий в період проведення столипінської аграрної реформи. Поширення ринкових відносин у сільському господарстві Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. засвідчило високу ролі сільськогосподарського кредиту, у першу чергу іпотечного для розвитку аграрного виробництва. Тому П. Столипін називав кредитне забезпечення селянських господарств одним із головних напрямків аграрної реформи.

В історичній науці проблема кредитного забезпечення сільського господарства в роки столипінської аграрної реформи висвітлена нерівномірно. Дослідники серйозну увагу приділяли діяльності Селянського банку [1-3], вивчали окремі аспекти розвитку установ сільськогосподарського кредиту в Російській імперії [4-5]. Проте, особливості державного кредитування сільського господарства в роки столипінської аграрної реформи предметно не вивчалися. Мета цієї публікації – дослідити державну систему кредитування сільгоспвиробників та її вплив на реалізацію завдань столипінської аграрної реформи. Об'єкт вивчення – державна система

кредитування сільгоспвиробників, предмет – її вплив на проведення аграрної реформи П. Столипіна.

В цілому для фінансової системи Російської імперії початку XX ст. характерне широке розповсюдження в сільському господарстві іпотеки на фоні значно меншого розвитку інших видів сільськогосподарського кредиту. Така невідповідність зумовлювалася особливостями пореформеної еволюції поміщицького господарства на шляху від відробіткової системи до вільного найму [6, 3]. Іпотечний кредит у сільському господарстві передбачав видачу довгострокової позики під заставу земельної власності. В Російській імперії діяли державні та приватні іпотечні банки. Державне іпотечне кредитування здійснювали Селянський поземельний та Дворянський земельний банки. В українських губерніях активно діяли п'ять недержавних іпотечних банків: Харківський, Полтавський, Київський, Бессарабсько-Гаврійський земельні банки та Земський банк Херсонської губернії.

Робота державних та приватних іпотечних банків мала суттєві відмінності. Державний кредит носив переважно пільговий характер, проте способи надання пільг клієнтам у Дворянському і Селянському банках були різними. Дворянський банк надавав пільги своїм клієнтам через відстрочку або розстрочку платежів, скасування або зменшення розміру пені. Крім того, річні відсотки у Дворянському банку були невисоким. Пільговість кредиту Селянського банку полягала у високому співвідношенні суми позики до оцінки заставленої землі. Селянський банк видавав позики у розмірі 80-95 %, і навіть 100 % вартості застави, тим часом як позики інших земельних банків, у тому числі й Дворянського становили 60-75 % вартості закладеної землі.

Крім іпотеки основними формами сільськогосподарського кредиту були соло-вексельний, продтоварний та меліоративний кредити. Соло-вексельні позики видавалися під підписку позичальником соло-векселя (боргового зобов'язання). При продтоварному сільськогосподарському кредиті сплата позики гарантувалася заставою сільськогосподарських продуктів. Окремо потрібно виділити меліоративний кредит, спрямований на покращення умов землевпорядкування (при цьому малась на увазі не тільки на меліорация, але й придбання позичальником насіння, нових порід худоби і т.п.). Ці форми кредитування використовувалися селянами та поміщиками переважно для оперативного отримання дрібного (у порівнянні з іпотечним) кредиту.

Для короткострокового оперативного кредитування поміщицьких господарств, закладених у приватних банках або у Дворянському земельному банку, уряд підтримував розвиток системи Дворянських кас взаємодопомоги. Статут цих установ було затверджено ще 3 червня 1902 року. Вони засновувалися губернськими дворянськими зборами. Уряд активно сприяв діяльності Дворянських кас: при їхньому заснуванні з казни надавалася одноразова сума на формування статутного фонду, визначена безпосередньо царем. Крім того, щорічно уряд надавав Дворянським касам допомогу, що дорівнювала річній сумі грошових надходжень у касу від губернських дворянських зборів. Всього у 1903–